

ЛІТЕРАТУРА ПОДОРОЖЕЙ І ТУРИЗМ В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ: ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Розглянуто розвиток літератури подорожей і туризму в історико-культурному контексті епох Відродження та Середньовіччя. Охарактеризовано перші відомі путівники епохи Відродження по святих місцях — ітинерарії, або «дорожники», та давньоруські «ходіння», що належать до первинних жанрів, які існували на межі церковної та світської літератури.

Ключові слова: подорож, література подорожей, туризм, культура, паломництво.

Рассмотрено развитие литературы путешествий и туризма в историко-культурном контексте эпох Возрождения и Средневековья. Охарактеризованы первые известные путеводители эпохи Возрождения по святым местам — итинерарии, или «дорожники», и древнерусские «хождения», принадлежащие к первичным жанрам, которые существовали на грани церковной и светской литературы.

Ключевые слова: путешествие, литература путешествий, туризм, культура, паломничество.

The development of travel and tourism literature in historical and cultural context of the Renaissance and Middle Ages is examined. The earliest known guidebooks Renaissance to holy places — itinerary, or «roadster», and Old Russian «walking», coming within the purview of primary genres that existed on the verge of church and secular literature are characterized.

Key words: travel, literature, travel, tourism, culture, pilgrimage.

Туризм з давніх часів відіграє важливу роль у розвитку суспільства і є тим видом діяльності людства, історія якого починається разом з виникненням цивілізації. У кожному історичному епосі наявні такі елементи діяльності людей, які так чи інакше належать до категорії туризму, який має особливе значення у становленні та розвитку як локальних цивілізацій давнини, так і світової цивілізації загалом.

Потреба у подорожах виникла ще на ранніх етапах існування людини, котрій протягом усієї її еволюції властиве прагнення до світопізнання та відкриття нових земель задля розвитку торгівлі, пошуків ресурсів та нових транспортних шляхів. Усе це спричинило виникнення особливої форми подорожей — туризму, який давно став нагальною необхідністю і невід'ємною складовою життя людини.

Туризм тісно пов'язаний з виникненням та розвитком літератури подорожей (travel writing). У результаті подорожей виникали описи мандрів: відомості про побачені країни, народи у формі дорожніх щоденників, заміток, нарисів тощо. До середини XIX ст. стиль

подорожніх нотаток активно використовувався в наукових творах. Подорож посіла своє місце і в художній літературі, де головними стали почуття й переживання мандрівника, а зовнішні елементи переміщення в просторі втратили вирішальне значення. У ХХІ ст. з винайденням новітніх комп'ютерних технологій, набули широкого вжитку нові форми літератури подорожей — тревелоги [7], що тісно пов'язані з туристичними практиками й значно впливають на формування сучасної «людини подорожуючої».

Мета статті — проаналізувати еволюцію жанру подорожі у світовій літературі, його специфіку та вплив на формування культурних змістів, зокрема практики туризму.

Вивчення літератури подорожей, тривалий час здійснювалося здебільшого філологами і літературознавцями, які переважно розглядали історію жанру, його особливості, структуру і принципи оповіді, а також — співвідношення реального і вигаданого у творі. Якщо говорити про російськомовну літературу, то значний пласт історіографії становлять дослідження взаємодії Росії з окремими європейськими державами і народами в найрізноманітніших сферах [4; 10; 11; 16]. Ці праці висвітлюють окремі аспекти взаємин, реконструюючи матерію повсякденної взаємодії в політиці, економіці, культурі, військовій сфері.

Одним з перших звернув увагу на важливість нотаток мандрівників для вивчення культури, в цьому разі російської, К. В. Сівков [15, с. 5]. Він зібрав в одній праці уривки із нотаток російських мандрівників того часу: від «Статейного списку посольства Бориса Петровича Шереметьєва» до «Листів російського мандрівника» М. М. Карамзіна. Простежуючи зміни в тексті нотаток, він відзначає в них еволюцію не жанру, а радше сприйняття Європи російськими мандрівникам. У цьому, на думку дослідника, полягає головна цінність таких документів. В. Ю. Афіані та Л. Б. Хорошилова розглядають подорож як феномен культури своєї епохи (до ХVІІ ст., петровський час, друга половина ХVІІІ ст., кінець ХVІІІ — перша половина ХІХ ст.), що відображає та іноді формує світогляд сучасників. Крім того, автори намагаються надати джерелознавчу оцінку літературі подорожей, яка, на їхню думку, споріднена з мемуарно-епістолярним джерелом, але з різним ступенем відкритості, щирості [1].

Ю. М. Лотман, аналізуючи один з найвідоміших перших російських творів літератури подорожей «Листи російського мандрівника» М. М. Карамзіна, зважає на широкий культурний контекст. Принципово новим, на його думку, в «Листах» є «злиття літератури та поведінки і життя письменника: життя письменника проглядається крізь призму літератури, а література — крізь призму побуту» [9]. Слід також згадати працю С. А. Козлова «Російський мандрівник епохи Просвітництва» [8], в першому томі якої розглядаються російські «Grand tour» ХVІІІ ст. У дослідженні, що претендує на цілісне

осмислення подорожі, розкривається зміст цього явища, відзначається вплив на маршрути подорожей європейської (насамперед англійської) традиції.

Різноманітні аспекти мандрування (шляху) як культурологічної проблеми освітлювали Е. Блох, Л. Гумільов, Ю. Лотман, Б. Успенський. Серед українських дослідників літературі подорожей присвятили свої дослідження Я. Цимбал, Ю. Г. Полежаєв [13].

У зарубіжній історіографії історія літератури подорожей як окремих напрям досліджень існує достатньо давно і переживає в останні роки, на думку П. Берка, справжній бум [2]. Про це свідчать поява спеціальних дослідницьких груп¹, видання тематичних журналів, наприклад *Bolletino del C.I.R.V.I.*², *Dimensions du Voyage* (видається міжуніверситетським центром наукових досліджень подорожей до Італії), монографій і колективних праць. Темою одного із зарубіжних дослідників — В. Береловіча — стали російські подорожі Європою кінця XVIII ст. [21]. У його статті міститься детальний аналіз такого явища, як «велика подорож» російських дворян по Європі в другій половині XVIII ст., а також кількісні характеристики цього явища. Деякі з досліджень присвячені мистецтву або методу подорожей, інші — окремих мандрівникам або аспектам подорожей. До перших належить праця «*Poliorticon italiana*» професора Е. Канчеффа. Будучи прихильником міждисциплінарного підходу та порівняльного вивчення культури, він визначає подорож як зустріч і взаємодію культур, пропонуючи дослідникам розглядати подорож та її опис не як на подібний багатьом іншим епізод із життя людини, а спробувати побачити за звичайною пригодою механізм роздумів і творчості, простежити в подорожі стимул до творчості, зрозуміти її вплив на формування ідеалів [24].

У 2001 р. вийшла друком праця В. Берті стосовно типології французьких записок про подорожі XIX ст. на Схід [29]. У ній автор здійснює спробу розглянути подорож і туризм як різні культурні практики, а також досліджує проблеми трансформації моделей опису подорожей і становлення їх як літературного жанру. У колективній монографії «Культура подорожей: Практики і дискурси від Ренесансу до початку XX століття» [27], переважно на матеріалі подорожей до Італії, розглядаються три великі групи проблем. Перша — процес

¹ В об'єднаному Центрі з вивчення історії XIX ст. університетів Сорбонна Париж-1 і Париж-4 та Центрі з вивчення літератури подорожей в університеті Париж-4 проводяться семінари та круглі столи з проблем подорожей; в Швейцарії в 1998 р. створена Культурна асоціація подорожей до Швейцарії, сприяє дослідженням і публікаціям у сфері подорожей по Альпах і до Швейцарії; наразі, в ІВІ РАН у 2008 р. був проведений круглий стіл, спеціально присвячений проблематиці подорожей і методам їх вивчення.

² Centro Interuniversitario di Ricerche sul Viaggio in Italia — Міжуніверситетський центр з вивчення подорожей до Італії.

написання текстів подорожей та їх зв'язок з книжковим репертуаром з цієї тематики, другий — циркуляція знань і описів подорожей у середовищі інтелектуалів і аудиторії, що читає, третя — форми сприйняття подорожей сучасниками. Нарешті, ще одна колективна монографія французьких учених «Подорожі по Європі: від Гумбольдта до Стендаля» [30] також відзначається оригінальністю постановки проблем і рішеннями. У центрі уваги перебувають маршрути подорожей та їхні зміни в різні епохи, наукове знання й особистий досвід мандрівника, що розглядаються у взаємному впливі на перебіг і фіксацію подорожі, самі процеси подорожі, її описи і спогади про цей досвід.

Для періоду Нового часу очевидним є зв'язок подорожі з читанням: зважаючи на велике значення усного міжособистісного спілкування, можна стверджувати, що саме читання (навчальної літератури, газет, журналів, книг), формувало основи уявлень про інші країни та народи й деталізувало їх. Тому постає необхідність вивчення окремих аспектів історії книги, читання, функціонування книжкового ринку в досліджуваній період. Цим питанням присвячено безліч статей, наукових збірників, монографій [18; 22; 26].

Підходи кожного з розглянутих вище напрямів досліджень орієнтовані передусім на вирішення завдань у своїй сфері. Вони безпосередньо не стосуються проблем цього дослідження, проте їх поєднання є основою для вивчення подорожі в широкому історико-культурному контексті.

Таким чином, незважаючи на очевидну увагу до цього жанру, вплив літератури подорожей на розвиток культури, зокрема туризму як культурної практики, досі є маловивченим.

Література подорожей виникла достатньо давно. Спочатку подорожі складно було відмежувати від географічного дискурсу — це були усні оповіді, які мали практичне призначення для мандрівників. Значно пізніше виникли писемні форми, які перебувають на межі географії, історії, етнографії та літератури.

Перші згадки про подорожі сягають III ст. н. е. Це були мандрівки без мети — суто для отримання нових вражень, поклоніння святиням та відвідання видатних історичних пам'яток, спілкування з мальовничою природою тощо. Загальні географічні відомості, якими користувалися мандрівники, існували в усіх народів від найдавніших часів. Наприклад, у стародавніх греків подорожі мали назву «*periodos ges*» (коло Землі), які проте «не містили описів мандрівок навколо Землі, а лише окремих країн» [28].

У зв'язку з розвитком філософії та активним колонізаційним процесом, уперше в писемній формі подорожі виникли в Стародавній Греції. Жанр «*periodos ges*» існував до IV ст. н. е. Стиль цих творів

науковий, тісно пов'язаний з практичними та пізнавальними функціями, які він виконував. Натомість подорож з літературними елементами сформувалася пізніше. Її зразком був ітер — поетичний опис подорожі в античній літературі. Найрозвиненішим він був у Стародавньому Римі та Греції і являв собою поетичний звіт про мандрівки з використанням міфологічних та елегійних сюжетів, звеличенням відвіданих місцевостей і їх пам'яток. Основні його елементи — опис місця, кліматологічні особливості, вигляд та звичаї мешканців, особливості природи, історичні та філософські медитації, авторські роздуми. До найвідоміших цивілізованому світові дорожніх нотаток належить «Одіссея» потенційного авторства Гомера, де вперше у світовому письменстві подорож концентрує навколо себе і сюжет, і текстову канву, а головне — набуває антропологічного виміру.

У Візантії видаються перші відомі нам путівники, які завдячують своїм існуванням посиленому інтересові до історії і пам'яток Константинополя та потребам численних мандрівників, що відвідували столицю імперії. Перший з них був складений ще в пізньоантичний час — VI ст. Цей «*Vademecum*»¹, написаний латиною, мав назву «Град Константинополь — Новий Рим» [17].

Здебільшого путівники були середнього класу, наводили розрізнені історичні та топографічні відомості про столицю. Опис одного з них, «Короткий історичний огляд», належить до VIII ст. Докладніший путівник «Батьківщина Константинополь» був складений на межі X–XI ст. Він складався з трьох частин: у першій подавалася власне історія виникнення міста й окремих міських районів; у другій — топографічна структура Константинополя, а третя оповідала про головні визначні пам'ятки столиці — міські пам'ятники, палаци як імператора, так і приватних осіб, лазні, лікарні, монастирі, церкви тощо. Окремо описувалося будівництво й освячення храму Св. Софії. За структурою ця праця була подібною до сучасних путівників і, крім докладної і точної топографії міста, «Батьківщина Константинополь» базувалася на великій кількості джерел, зокрема творах Прокопія Кесарійського, Іоанна Ліда, патріарха Фотія, хроністів VIII–IX ст. та ін.

Ранніми зразками літератури подорожі можна також назвати Опис Паусаніаса Греції у 2-му ст. н. е. і журнали подорожі Ібн Джубаір (1145–1214) і Ібн Батутта (1304–1377). У середньовічній арабській літературі цей жанр був доволі загальним [23], у середньовічному Китаї — набув популярності під час династії Сун (960–1279) [25]. Жанр назвали «літературою звіту подорожі» (*youji wenxue*) і часто застосовували в оповіданні, прозі, есе та стилі щоденника [25, с. 67–93].

¹ *Vademecum* (у перекладі з лат. — «іди зі мною») — путівник, кишенькова довідкова книга, покажчик.

У Середньовіччі значну роль відігравали записки купців і мореплавців, які спочатку були переважно утилітарними, передаючи відомості про умови торгівлі, оптимальні торгові маршрути, найвигодніші товари тощо. Така інформація мала конкретну цінність, і записки нерідко слугували предметом купівлі-продажу або комерційного шпигунства. Але їх зміст і сприйняття читачами змінювалися в міру накопичення знань про навколишній світ. Твори мандрівників ставали захоплюючим читивом. Напередодні епохи великих географічних відкриттів, у XVI ст. література подорожей набула небаченої популярності й стала формувати суспільну свідомість.

Описи далеких, невідомих земель, створювані паломниками, мореплавцями, купцями і вченими, розширювали інформованість людини про навколишній світ і таким чином формували потребу в задоволенні допитливості на основі особистого досвіду. Багато в чому завдяки таким творам склався тип допитливого мандрівника епохи Відродження та Нового часу. Книгу венеціанця Марко Поло про його мандри, які тривали з 1271 до 1293 р., за її вплив на свідомість тогочасного європейського соціуму порівнюють з найзначнішими відкриттями в галузі культури і науки. Він першим ознайомив європейців з країнами і народами Азії, ввів у культурний побут відомості про Китай, Тибет, Південно-Східну Азію та Японію. Його книга ще до винаходу друку поширилася по всій Європі в списках (до нашого часу збереглося понад 80) і була перекладена різними мовами. Сучасники читали книгу як захоплюючий опис чудес Божого світу в традиції середньовічних легенд. Але через століття, в епоху Великих географічних відкриттів книга Марко Поло вже слугувала достовірним джерелом знань і своєрідним путівником [14]. Відомо, що Колумб був уважним читачем цієї книги. Типографське видання книги Марго Поло латинською мовою, опубліковане в 1485 р, Колумб узяв у свою відому подорож і часто нею користувався — на сторінках книги залишилися численні нотатки, зроблені його рукою.

Епоха географічних відкриттів збіглася з поширенням книгодрукування в Європі. Записки мандрівників стають у XVI ст. книжками, які найбільше читають. Сила впливу літератури подорожей на суспільну свідомість підтверджується, зокрема, історією географічних назв. Як відомо, континент, відкритий Колумбом, отримав назву Америка на честь Америкго Веспуччі, заслуги якого як мореплавця незрівнянні з заслугами Колумба. Але Америкго Веспуччі мав літературний талант, і його листами, в яких він захоплююче описав свої подорожі, зачитувалася вся Європа, не піклуючись про те, наскільки вони достовірні.

Загалом, поширення відомостей про великі географічні відкриття зумовило перегляд багатьох догм середньовічної свідомості. Охайомлення з новими землями, народами і звичаями розширювало горизонти світу для освіченої людини того часу. Це значно сприяло

формуванню нового типу культури, в якому переважав інтерес до реального світу і людської індивідуальності.

У Середньовіччі стали масовими паломництва. Якщо в період античності мандрівниками були переважно чиновники і заможні люди, котрі мали офіційні можливості або особисті кошти для подорожей, то в прощах брали участь люди всіх станів і різного достатку.

Метою таких паломництв було відвідання святинь — цілющих джерел, місць проживання чи поховання святих, прославлених храмів або монастирів. Такими місцями були Палестина та Єгипет. Про Палестину, як найдавніший об'єкт християнського паломництва, зазначають і перші європейські путівники по святих місцях — ітінерарії, або «дорожники» [6]. Найдавніші з них, що збереглися, присвячені опису саме Святої землі: це «Бордоський подорожній» [3] 333 р., що описує подорож невідомого паломника з Бордо по Єрусалиму, а також «Ходіння Сільвії» кінця IV ст., що висвітлює подорож іспанської прочанки по Палестині. Крім означених, можна навести «путівник» Антоніна П'яченського, складений наприкінці VII ст., а також «Путівник для паломників» початку XII ст. [5].

У художньому просторі паломницької літератури центральне місце посідає концепт шляху, реалізований у сюжетах, персонажах, образах і символах.

Серед численних історій про мандри кельтських (ірландських) ченців важливими є розповіді про подорож до острова, де живуть Енох та Ілля, викладені у XII ст. хроністом Готфрідом Вітербоським. «Плавання св. Брендана» [12] вважається першоджерелом кельтських розповідей про морські подорожі. Для кельтської мандрівної літератури характерне певне повторюване коло сюжетів, зокрема відвідування райського острова. Святий (райський) острів розуміється як мета морської подорожі героя (героїв). Кельтам (зокрема ірландцям) Інший світ уявлявся у вигляді острова: Жінок, Радості або Юності.

Паломницька практика була популярна і на Русі. Основними місцями поклоніння руських прочан були Єрусалим, Константинополь і Афон. Паломницькі описи стали одним з найпоширеніших жанрів давньоруської літератури, серед яких можна згадати «Житіє і ходіння Данила, Руської землі ігумена» [19] XII ст.; опис святинь Царгорода новгородського архієпископа Антонія XII ст. і новгородського інока Стефана XIV ст.; «Ходіння митрополита Агрефенія обителі пресвятої Богородиці» XIV ст.; опис Константинополя, Єрусалима й Афона диякона Ігнатія Смолянїнова XIV ст.; «Ходіння інока Варсонофія до Святого граду» [20] XV ст. і найпопулярніший паломницький твір — «Ходіння Трифона Коробейникова» XVI ст.

«Ходіння» належать до первинних жанрів, які існували на межі церковної та світської літератури, що багато в чому визначало їх своєрідність як літературної форми і перспективи подальшого розвитку.

З точки зору об'єкта зображення, «ходіння» є розповіддю про реально здійснену подорож з будь-якою метою: паломницькою, дипломатичною, посольською тощо, в центрі якої — опис відвіданих земель і передача особистих вражень оповідача, котрий найчастіше є alter ego мандрівного героя.

Нарисові записи в «ходінні» були пов'язані між собою не тільки ідейно-тематичними, стилістичними і просторово-часовими відносинами, а й особистістю оповідача. «Живе почуття автора» в «ходінні» було характерною і специфічною особливістю, що дозволила називати його одним з найбільш «авторських» жанрів. Ставши основою літератури подорожей, ця особливість поступово руйнувала замкнутість географо-топографічних описів, розширюючи таким чином відтворений у тексті життєвий матеріал, сприяла вираженню авторської рефлексії (аж до введення більшою мірою на пізніх етапах розвитку різноманітних роздумів, міркувань, особистісних узагальнень тощо). Манера монологічного мовлення в мандрівному описі зумовлена безпосередньо жанровою особливістю твору, основною дійовою особою якого є мандрівник: оповідь ведеться від першої особи, імені автора-героя, котрий прагне поділитися тим, що він бачив і спостерігав особисто. Але водночас під впливом законів середньовічного світогляду й художньої свідомості в «ходіннях» яскраво виявлялося те, що прийнято називати «знеособленням» оповіді, зниженням ролі біографічних елементів, «нівелюванням» авторського начала. Для середньовічного автора головними були точність і достовірність самого опису, його інформаційна насиченість, і тому «ходіння» містять немало різноманітних цифр: вказівок відстаней, визначень розмірів, кількості деталей.

Однак поступово, що стає особливо помітно у XVIII-XIX ст., актуалізуються саме подорожні враження, зокрема прагнення передати свої релігійні переживання під час відвідування тієї чи іншої святині. Настільки ж послідовно розширюється і світогляд паломника, в поле його зору, а, головне, — у його твір, крім «священних предметів», реліквій починають потрапляти не тільки виняткові, незвичайні пам'ятки, пам'ятники (наприклад, піраміди), істоти (крокодили), а й простіші речі. Він звертає більше уваги на побут і звичай місцевого населення, політичний устрій країни тощо.

Таким чином, можна стверджувати, що література подорожей має давнє походження й особливої популярності набула в Середньовіччі й розпочала формувати суспільну свідомість. Завдяки творам мандрівної літератури склався тип допитливого мандрівника епохи Відродження та Нового часу, що в подальшому стало підґрунтям для розвитку туризму. На Русі «ходіння» розширили межі пізнання світу мандрівникам із усієї раїни.

У XVIII-XIX ст. відбулися значні зміни в розвитку суспільства, що водночас змінили мотиви подорожей і сприяли виникненню нових

жанрів літератури подорожей. Особливості літератури подорожей XVIII-XIX ст. та її вплив на розвиток туризму потребують окремого дослідження.

Список літератури

1. Афиани В. Ю. Познание России (путешествие как факт культуры и исторический источник) / В. Ю. Афиани, Л. Б. Хорошилова // Русская провинция. Культура XVIII — XX вв. : сб. ст. — М., 1992. — С. 120–124.
2. Берк П. «Антропологический поворот» в гуманитарных науках: индивидуальные версии и конфигурация целого. Историческая антропология и новая культурная история / П. Берк // Новое литературное обозрение. — 2005. — №5. — С. 80.
3. Бордосский путник // Православный палестинский сборник. Вып. 2. — СПб., 1882. — 132 с.
4. Гумилинский В. М. Проблема генезиса и развития жанра путешествий в русской литературе : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / В. М. Гумилинский. — М., 1979.
5. Добиащ-Рождественская О. А. Западные паломничества в средние века. / О. А. Добиащ-Рождественская. — СПб., 1924. — 234 с.
6. Древнескандинавские итинерарии в Рим, Константинополь и Святую землю Древнейшие государства Восточной Европы. 1999 г. Восточная и Северная Европа в средневековье. — М. : «Восточная литература» РАН, 2001.
7. Журналы-травелоги в условиях глобализации масс-медиа [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/zhurnaly-travelogi-v-usloviyakh-globalizatsii-mass-media>. — Загл. с экрана.
8. Козлов С. А. Русский путешественник эпохи Просвещения : в 3 т. / С. А. Козлов. — Т.1. — СПб., 2003.
9. Лотман Ю. М. «Письма русского путешественника» Карамзина и их место в развитии русской культуры / Ю. М. Лотман. — СПб., 1997. — С. 486.
10. Михельсон В. А. «Путешествие» в русской литературе / В. А. Михельсон. — Ростов, 1974.
11. Михельсон В. А. Русский путевой очерк XVIII — перв. пол. XIX века : автореф. дис. ... канд. филол. наук. — К., 1972.
12. Плавание святого Брендана. Средневековые предания о путешествиях, вечных странниках и появлении обитателей иных миров / пер. с латыни и старофранц. Н. Горелова. — СПб. : «Азбука-классика» — 2002. — 320 с.
13. Полежаев Ю. Г. До витоків тревел-журналістики в Україні : література мандрів / Ю. Г. Полежаев // Держава та регіони. Серія : Соціальні комунікації. — 2012. — № 4 (12). — С. 109–113.
14. Поло М. Книга Марко Поло. Записки путешественника или имперская космография / Марк Поло. — М. : Евразия, 2007. — 864 с.
15. Сивков К. В. Путешествия русских людей за границу в XVIII веке / К. В. Сивков. — СПб., 1914. — 134 с.
16. Сиповский В. В. К литературной истории «Писем русского путешественника» Н. М. Карамзина / В. В. Сиповский. — СПб., 1897.
17. Соколова М. История туризма [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.gumer.info/Travel/sokol/03.php>. — Загл. с экрана.

18. Тематические сборники «История русского читателя». — Л., 1973–1982.
19. Хождение игумена Даниила в Святую Землю в начале XII в. — СПб. : «Изд-во Олега Абышко», 2007. — 416 с.
20. Хождение священноинока Варсонофия ко святому граду Иерусалиму в 1456 и 1461–1462 гг. / под ред. С. О. Долгова // Православный Палестинский сб. — СПб., 1896. — Т.15. — Вып. 45. — С. 4, 45, 59.
21. Berelowitch W. La France dans le «Grande tour» des nobles russes au cours de la seconde moitié du XVIII siècle / W. Berelowitch // Cahier du Monde russe et Sovétique, XXXIV (1-2), janvier-juin 1993. — P.193–209.
22. Chartier R. Histoire de la lecture / R. Chartier. — P., 1995.
23. El-Shihibi, Fathi A. (2006). Travel Genre in Arabic Literature: A Selective Literary and Historical Study (Originally presented as the author's thesis (Ph.D.-Boston University, 1998)). Boca Raton, Fla: Dissertation.com.
24. Emanuele Kanceff. Poliopticon italiano / Kanceff Emanuele. — Genève, 1993.
25. Hargett James M. (1985). «Some Preliminary Remarks on the Travel Records of the Song Dynasty (960-1279)» / James M. Hargett. — Chinese Literature : Essays, Articles, Reviews 7 (1/2): 67–93.
26. Jams H. R. Towards an Aesthetic of Reception / H. R. Jams. — Minneapolis, 1982.
27. La culture du voyage : Pratiques et discours de la Renaissance à laube du XXe siècle. — P., 2004.
28. Rott D. Daniel Vetter i jego «Opisane wyspy Islandii». Studium dziejow staropolskiego podróżopisarstwa / D. Rott. — Katowice, 1993. — S. 25.
29. Valéry Berty. Un essai de typologie narrative des récits de voyage français en Orient au XIXe siècle / Valéry Berty. — P., 2001.
30. Voyager en Europe de Humboldt à Stendhal. Contraintes nationales et tentations cosmopolites. — P., 2007.

Надійшла до редколегії 15.08.2014 р.